

ÇEVRE ÖRGÜTLERİNİN ÇEVRESEL YÖNETİME KATILMA SÜRECİNDE DAYANDIĞI HAKLAR

THE RIGHTS OF ENVIRONMENTAL ORGANIZATIONS TO PARTICIPATE IN ENVIRONMENTAL ADMINISTRATION PROCESS

Seda YURTCANLI DUYNAMAZ*

Özet: Uzun soluklu bir sürecin sonucunda oluşan çevreci örgütler çevre sorunlarını savunmakta, bu konuda toplumdaki duyarlılığı arttırmakta ve kirletenler ile kirleticilere karşı mücadele etmektedir. Çevre örgütlerinin çevre yönetimi sürecini etkilemesini sağlayan tüm bu mücadelelerinin hukuki dayanakları ise bireysel haklardır.

Anahtar Sözcükler: Çevreci örgüt, Çevresel haklar, Çevre hukuku ve yönetimi.

Abstract: Non-governmental environmental organizations are formed as a result of a long-term process. Their objectives are to prevent environmental problems, to increase public awareness about these problems and to struggle against polluters and pollutants. The legal bases of all these struggles, which ensure the participation of NGO's to decision-making process, are individual rights.

Keywords: Non-governmental environmental organizations, Environmental rights, Environmental law and administration.

Giriş

Modern devletin oluşumu ile ekonomik alanda ortaya çıkan liberalizm, yatırım ve üretim alanlarının farklı boyutlara ulaşmasını sağlamıştır. Teknolojik gelişmeye paralel olarak oluşan sanayi devrimi, üretimi serileştirmiş, tüketimi arttırmış ve zamanla kapitalizm doğmuştur. Adam Smith'in "*bırakınız yapsınlar bırakınız etsinler*" şeklinde sloganlaşan, çevreyi sınırsız bir hammadde olarak algılayan ve modernizm olarak ifade edilen bu dönem, temelde insanı doğanın efen-

* Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Kentleşme ve Çevre Sorunları Anabilim Dalı

disi olarak görmüştür.¹ İnsanın, tüketmekle elde edeceği mutluluk tek hedef olarak kabul edilmiş ve bu hedef uğruna doğal kaynakların, çevresel öğelerin sınırlandırılmadan, özgürce sömürülmesi süreci başlamıştır. Dünyanın geneline hâkim olan bu kapitalist yaklaşım hızla çevresel değerlerin bozulması, kirlenmesi ve canlı türlerinin yok olması gerçeğini önemsizleştirmiş ve bugün etkilerini yaşadığımız iklim değişikliği, asit yağmurları, ozon tabakasının incilmesi, çölleşme, ormansızlaşma, tehlikeli atıklar gibi çevresel sorunların doğumuna sebep olmuştur.²

Bu ekonomik siteminin eleştirisini yapan ve çevre üzerinde gösterdiği sonuçları dillendiren eserler³ toplumlarda çevre sorunlarının fark edilmesini, konuşulur ve tartışılır olmasını sağlamış ve halkta bir bilinç oluşturmaya başlamıştır. Bu sürece paralel olarak gelişen çevrenin herkesin ortak mirası ve değeri olduğu fikri, herkesin bu miras ve değer üzerinde hakkının, ödevinin ve sorumluluğunun olduğu bilincini de ortaya çıkarmıştır. Çünkü bu değer niteliksel olarak bozulmasının ya da niceliksel olarak azalmasının herkesi etkilediği ve bu sorunların ortaya çıkmasında herkesin pay sahibi olduğu fark edilmiştir. Bu söylem, özellikle 68 Gençlik Hareketi boyunca kitlesel olarak dillendirilmiştir.

Bu süreçte yalnız olmadıklarını gören bireyler, ortaya çıkan ya da çıkma tehlikesi bulunan çevresel sorunlara karşı mücadelelerini daha etkin bir şekilde devam ettirebilmek için örgütlenmeye, çevreci örgütler kurmaya başlamışlardır. Gerek karar alıcıların gerekse kirleticilerin çevreye, bugün ve gelecek kuşaklara karşı ödev ve sorumlulukları olduğunu hatırlatma çabası içerisinde olan çevreci örgütler, uzun, kabul ettirmesi zor ve ciddi uğraşlardan sonra hem uluslararası hem de ulusal düzeyde çevresel karar alma süreçlerinin önemli aktörleri haline gelmişlerdir. Çevreci örgütlerin Türkiye’de çevre yönetimi sürecine dâhil olma mücadelesi özellikle son yıllarda HES inşaları, nükleer santral ve termik santral projeleri, maden arama faaliyetlerinin arttırıl-

¹ Bu ekonomik yaklaşım, insan merkezli çevre politikası ve hukukunun temelidir.
² Ruşen Keleş & Can Hamamcı & Aykut Çoban, Çevre Politikası, *İmge Kitabevi*, 6. Baskı, Ankara, 2009, s.246 vd.; Ayşegül Kaplan, Küresel Çevre Sorunları Ve Politikaları, *Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları*, Ankara, 1999, s.49 vd.
³ René Dumont’un Uçurumun Kıyısındaki Dünya ve Dünyamız Nereye Gidiyor? başlıklı eserleri; Rachel Carson’un Sessiz Bahar adlı kitabı.

ması çalışmaları, İstanbul'da üçüncü köprü ve üçüncü havalimanı vb. gibi projeleri kapsamında yürütülmekte ve fakat önemli müdahalelerle karşılaşmaktadır.

Çevreci örgütlerin karar alma sürecinde giriştikleri bu mücadelenin bir takım hukuki temelleri bulunmaktadır. Bu temeller ilk başta temel haklar olarak şekillenmektedir (A). Bu kapsamda tüm hakların etkinliğini sağlayan ifade özgürlüğünden ve özelde çevre hakkının ortaya çıkışı ve niteliklerinden bahsedilecektir. Zamanla ortaya çıkan eksiklikler, hakların uygulanabilirliğindeki zorluklar özellikle çevre hukuku kapsamında bir takım yeni usule ilişkin hak oluşumlarını sağlamış ve çevresel bilgiye erişim, karar verme sürecine katılım ve başvuru haklarını gündeme getirmiştir (B).⁴

A. Temel Haklar Bakımından: İfade Özgürlüğü ve Çevre Hakkı

Tüm mücadelelerde olduğu gibi çevresel mücadelenin de dayandığı hukuki temellerin, gerekçelerin ifade edilebilir olması gerekmektedir. Şu halde çevresel sorunlar söz konusu olunca sadece bir temel hak olan çevre hakkının varlığı yetmemekte (2), bu hakkın etkinliğini sağlayan ifade özgürlüğünden de (1) bahsetmek gerekmektedir.

1. Çevre Savunucularının İfade Özgürlüğü

1789 tarihli İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi ifade özgürlüğünü *"Hiç kimse, dışavurumu yasalarla oluşturulan düzene zarar vermediği sürece inançları nedeniyle sorumlu tutulamaz"* ve *"Düşüncelerin ve inançların serbestçe dışavurumu en değerli insan haklarından bir tanesidir. Her bir yurttaş yasaların belirlediği durumlarda bu özgürlüklerin kötüye kullanımından sorumlu olmak şartı ile bu ifadelerini özgürce konuşabilir, yazabilir ve yayınlatabilir"* şeklinde düzenlenmiştir. Düşünceyi, bilgiyi özgürce ifade edebilme ve başkalarıyla paylaşabilmeyi içeren bu hak, süreç içerisinde paylaşım araçlarının çeşitlenmesi ve yaygınlaşmasıyla çok daha etkin ve önemli, hale gelmiştir.

Yaşanılan çevre sorunlarının neler olduğunu bilmek ya da bunların farkında olmak yetmez, bu farkındalığın ve bilginin toplumla

⁴ İbrahim Kaboğlu, Çevre Hakkı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, s.61.

paylaşılması, dışa vurulması, yani ifade edilebilir olması ve bu doğrultuda bir kamuoyu oluşturularak gidişatın değiştirilebilir olması gerekmektedir. Başta çevreci örgütler olmak üzere, tüm bireysel örgütlenmelerin oluşumlarındaki ve etkinliklerindeki en öncelikli hak, ifade özgürlüğüdür. Çünkü fikirlerini özgürce paylaşabilen insanlar, ortak bir nokta bulabilir ve birlikte bir mücadeleye başlayabilmektedirler. İfade özgürlüğü bir taraftan bu şekilde örgütlülüğü başlatırken, diğer taraftan, bu ortak mücadelenin toplumun diğer kesimlerine duyurulmasını sağlamaktadır. Böylece çevreci örgütlenmeler güç kazanırken, toplumun çevresel sorunlara karşı duyarlılığı da artmaktadır. İfade özgürlüğü, sadece çevresel sorunların dillendirilmesinde değil, diğer haklar bakımından da etkili bir role sahiptir.

İlerleyen başlıkta göreceğimiz çevre hakkı ile çevre hukuku kapsamında oluşan usule ilişkin haklar, etkinliklerini ve varlıklarının devamının güvencesi ifade özgürlüğüdür. İfade özgürlüğü, bir yandan bizzat çevresel hakların etkinliğini sağlarken, diğer yandan çevresel değerlerin korunması mücadelesinin yapılabilmesini de sağlamaktadır.⁵ Bunun en etkili örneğini Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin ifade özgürlüğü kapsamında çevreci söylemlere ilişkin verdiği kararlarda görmekteyiz.⁶ Çünkü çevre, herkesin ortak değerlerini barındıran, hakların varlığını ve devamlılığını sağlayacak olan üstün bir genel menfaattir ve Mahkeme bu genel menfaatin yayın, reklam, konuşma gibi araçlarla duyurulmasını ifade özgürlüğü kapsamında güçlü bir şekilde korumaktadır.⁷

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin (AİHM) çevreci örgütleri ifade özgürlüğü kapsamında koruduğu birkaç karara değinmek gerekirse, hayvanların korunması amacıyla İsviçre'de kurulan bir dernek, hayvanların kesilmeden önce kötü koşullarda yaşayıp beslendiklerini ve onlara kötü muamele yapıldığını anlatan bir spot hazırlamıştır. Hem hayvanların korunması çağrısı yapan hem de insanlarda et tüke-

⁵ Jean-Pierre Marguénaud, "Les Droits Fondamentaux Liés À L'Environnement" in *L'Efficacité Du Droit De L'Environnement*, sous la direction de Olivera Boskovic, Dalloz, Paris, 2010, s.85 vd.

⁶ Erkan Duymaz, "Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin Çevrenin Korunmasına Katkısı", İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Ekim 2012, sayı 47, s.127 vd.

⁷ Erkan Duymaz, s.137.

timini azaltmayı hedefleyen bu spotun özel bir televizyon kanalı tarafından yayımlanması talebinde bulunan dernek, taleplerinin reddedilmesi üzerine dava açmıştır. İç hukuk yollarının tükenmesinden sonra AİHM'ne başvurulmuştur. Mahkeme, 4 Ekim 2007 tarihinde verdiği kararında herhangi bir bireysel menfaat gütmeyen, aksine hayvanların korunması şeklinde beliren genel menfaatin kamuoyuna duyurulması amacını taşıyan bu spotun yayımlanmasının engellenmesini ifade özgürlüğüne aykırılık olarak değerlendirmiştir.⁸

Bir başka olayda da London Greenpeace isimli örgüt fast-food zinciri olan Mc Donalds aleyhine hazırladığı broşürleri dağıtması nedeniyle İngiliz Mahkemelerince para cezasına çarptırılmıştır. İç hukuk yollarını tükettikten sonra AİHM'ne başvuran dernek ifade özgürlüklerinin ihlal edildiğini öne sürmüştür. İngiltere, savunmasında ilgili derneğin gazeteci olmadığı için geniş bir ifade özgürlüğünden faydalanamayacağını, şirketin itibarının korunması için verilen idari para cezasının uygun olduğunu belirtmiştir. Bu savunma üzerine Mahkeme, broşürdeki iddiaların kamu yararına olduğunu, bu nedenle de “politik ifade” olarak algılanıp üst düzeyde korunması gerektiğini ifade ederek İngiltere’yi mahkûm etmiştir.⁹

Çevresel sorunların olduğu bir ortamda, bireyler ve özellikle de birey toplulukları olan sivil toplum kuruluşları, bu kirlenmeden, kaygılarından, şimdiki ve gelecekteki olası sonuçlarından ifade özgürlüğü sayesinde bahsedebilmektedirler.¹⁰ Görüldüğü gibi AİHM çevreyi korunması gereken üstün bir menfaat olarak kabul ederek ifade özgürlüğü kapsamında korumuştur. Ancak daha etkin bir koruma için çevreyi ayrı bir hak olarak düzenlemekte de fayda vardır. Şu halde konumuz itibarıyla ifade özgürlüğü, çevre hakkının etkinliğini sağlayarak, bu hakkın ne olduğunu, neleri kapsadığını, hangi hallerde ihlal edildiğini, ihlallerin önlenmesi için nelerin yapılması gerektiğini ifade edebilmeyi sağlar. O halde uygulanması istenecek, mücadelesi verilecek çevre hakkını ve unsurlarını incelememiz gerekmektedir.

⁸ AİHM, *Verein gegen Tierfabriken (VgT) / İsviçre*, n°32772/02, 04.10.2007.

⁹ AİHM, *Steel ve Morris/ Birleşik Krallık*, n°68416/01, 15.02.2005. Benzer bir dava için bakınız AİHM, *Vides Aizsardzibas Klubs/ Letonya*, n°57829/00, 27.05.2004.

¹⁰ Arif Ali Cangı, “Yaşamın Savunulmasında Düşünce Ve İletişim Özgürlüğü”, in *Türkiye’de İfade Özgürlüğü, bsgst Yayınları*, İstanbul, 2009, s.502.

2. Talep Edilebilir Bir Çevre Hakkı

Temel hak ve hürriyetler ancak yaşanabilir bir çevre var olursa kullanılabilir.¹¹ İnsanlar bu gerçeği, çevresel bozulmaların kendilerini etkilediği andan itibaren fark etmeye başlamışlardır. Sanayileşmiş ülkelerin başında yer alan İngiltere’de 1950’li yıllarda yaşanan hava kirliliği yüzlerce insanın ölümüne sebep olmuş; 1960’lı yıllarda yaşanan pek çok tanker kazası, gelişmiş ya da az gelişmiş ülke ayrımına bakılmaksızın, herkesin okyanuslarını ve kıyılarını kirletmiş; ormanlık alanlar, sanayi üretiminin sonucu oluşan asit yağmurlarıyla yok olmayı başlamış; canlı yaşamı ise ozon tabakasının incelmeye başlamasıyla tehdit altına girmiştir. Yaşanan olaylar sonucu oluşan farkındalık, toplumları sistem eleştirisi yapmaya ve topyekûn bir hak mücadelesine girmeye teşvik etmiştir. Bu mücadelenin başlamasında anti-nükleer hareket olan 68 Gençlik Hareketi’nin, çevreci örgütlerin ve baskı gruplarının de etkisi büyüktür.¹²

Toplumlarda oluşan bu tepkiyi Roma Kulübü’nün 1972 tarihinde yayınladığı “Büyümenin Sınırları” başlıklı raporu izlemiştir. Büyüme ile doğal kaynaklar arasındaki ilişkiye dikkat çeken rapor, kaynakların, sanıldığı kadar aksine, sınırlı olduğunu ve mevcut üretim-tüketim alışkanlıklarıyla devam edilirse kaynakların tükeneceğini, dolayısıyla ekonominin bir geleceğinin olmadığını belirtmiştir. Çözüm olarak da sıfır büyümeyi önermiştir.¹³ Bu şekilde çevre, hem toplumların hem de ekonomik aktörlerin gelecek kaygısı haline dönüşmüştür. Bu “gelecek kaygısı”, çevrenin insana karşı ve fakat insan için, başka bir ifadeyle çevrenin antroposentrik (insan-merkezli) yaklaşımla, korunması gerektiği fikrini yaratmıştır. Bütün bu eylemsel ve düşünsel sürecin sonunda devletler, uluslararası düzeyde bu konunun düzenlenmesi gerektiğini ortaya koymuşlardır.

¹¹ Jean-Pierre Marguénaud, s.86.

¹² Yasemin Özdek, İnsan Hakkı Olarak Çevre Hakkı, *Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü*, Ankara, 1993, s. 89; Buğrahan Eldelekli, Çevre Hukuku Bakımından Çevre Hakkı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Ankara, 2010, s.24 vd; Mihriban Şengül, “Neoliberal Bir İnsan Hakkı Olarak Çevre Hakkı”, in Disiplinler arası Yaklaşımla İnsan Hakları, Beta Yayınları, İstanbul, 2010, s.363 vd.

¹³ Donella H. Meadows & Dennis L. Meadows, *The Limits to Growth: A Report for the Club of Rome’s Project on the Predicament of Mankind*, Paperback, 1979.

Bu düzenlemelerin hak tanımlaması şeklinde mi yoksa sadece il-keler düzeyinde mi kalması gerektiği konusunda hukuk doktrini tara-fından da bir tartışma başlamıştır. Bir grup hukukçu, çevrenin en etkili korunma yolunun, insanlara ödev ve sorumluluk yükleyeceği için, bir hak düzenlemesiyle sağlanabileceğini belirtmiştir.¹⁴ Ancak bu öneriye karşı, çevrenin bir hak ile korunmasının hakkın süjesi, konusu, kime karşı ileri sürüleceği, yaptırım sürecinde çıkacak sorunlar nedeniyle uygulanabilir olmadığı ve bu nedenlerden ötürü “insan hakları” kav-ramını tehlikeye atabileceği şeklinde yasal eleştiriler getirenler de ol-muştur.¹⁵ Bir diğer taraftan içerik ve şekle ilişkin getirilen öneriler de bulunmaktadır. Bunlardan ilki, çevrenin bir “insan hakkı” temelinde korunmasın çevrenin dar bir kapsamla ve insan merkezli korunması sonucuna götüreceği, oysaki çevrenin çok daha geniş bir kapsama sa-hip olduğu üzerine getirilmiştir.¹⁶ Bir diğer öneri, çevrenin herhangi bir hak düzenlemesine gidilmeksizin doğrudan sorumluluk hukuku çerçevesinde korunmasını, mevcut normların yetersizliği noktasında bunların iyileştirilmesi yönünde olmuştur.¹⁷ Son olarak gelen öneri ise çevrede meydana gelen bozulmadan doğacak zararın yaşama hakkı, özel hayatın gizliliği, mülkiyet hakkı, yerleşme özgürlüğü gibi mevcut başka insan hakları kapsamında korunması gerektiği şeklindedir.¹⁸

Tüm teorik tartışmalar sonucunda uluslararası toplum ve devlet-ler çevrenin bir insan hakkı olarak düzenlenip, bu düzeyde korunması gerektiğini beyan ettiler. Bu kapsamda çevre hakkı ilk olarak Birleşmiş Milletlerin Stockholm’de düzenlediği İnsan ve Çevresi Konferansı so-nucu uluslararası düzeyde kabul edilen 16 Haziran 1972 tarihli Stock-holm Deklarasyonu ile düzenlenmiştir. Deklarasyonun ilk maddesi

¹⁴ Jean Untermaier, *Droit De L’Homme À L’Environnement Et Libertés Publiques*, *Revue Juridique De L’Environnement*, 1978/4, s.329; Gilles Martin, *Le Droit À L’Environnement*, *PPS*, 1978, s.128.

¹⁵ Jean Rivero, *Les Libertés Publiques*, Tome 1, *Les Droits De L’Homme*, *PUF*, Paris, 1978, s. 129.

¹⁶ Chantal Cans, “Plaidoyer pour un droit de l’environnement moins anthropocent-riste, Réflexions insolentes sur la place croissante des préoccupations sanitaires dans le droit de l’environnement”, *Droit de l’environnement*, n°80, Temmuz-Ağus-tos 2000, s.10.

¹⁷ Bu yönde yapılan eleştiriler için bakınız: Gilles Martin, “De La Responsabilité Civile Pour Faits De Pollution Au Droit À L’Environnement”, Doktora tezi, 1976.

¹⁸ Jean Lemarque, *Le Droit Contre Le Bruit*, *LGDJ*, 1975, s.43; Jehan De Malafosse, *Droit À La Nature*, *Montchrestien*, 1973.

“İnsanın; hürriyet, eşitlik ve yeterli yaşam koşulları sağlayan onurlu ve refah içinde bir çevrede yaşamak temel hakkıdır. İnsanın bugünkü ve gelecek nesiller için çevreyi korumak ve geliştirmek için ciddi bir sorumluluğu vardır” demektedir. Yaşam hakkıyla ilişkilendirilen bu bireysel hak antroposentrik bir yaklaşımla düzenlenmiştir. “Onurlu ve refah içinde yaşam” kriterlerine, 1986 yılında Çernobil’de meydana gelen nükleer felaket sonrası “sağlıklı yaşam” kriteri de eklenmiştir. Bu anlamda, 14 Aralık 1990 tarihli Birleşmiş Milletler Genel Kurulu’nun 45/94 sayılı kararı “ *Herkes, sağlığını ve esenliğini sağlayacak bir çevrede yaşama hakkına sahiptir*” demektedir. Yumuşak hukuk (soft law) düzeyinde kalan bu düzenlemeleri 1992 tarihli Rio Deklarasyonu izlemiştir.

Ekonomik bir kavram olan sürdürülebilir kalkınmayı çevre politikası ve hukukunun temel hedefi olarak kabul eden Rio Konferansı çevre hakkının kapsamı açısından bir olumsuz bir de olumlu etki yapmıştır. Olumsuz etki, insan-merkezli yaklaşımla çevrenin korunmasını daraltan çevre hakkı düzenlemelerin artık ekonomik gelişmenin önünde engel oluşturmayacak şekilde ele alınması gerektiğidir.¹⁹ Rio Deklarasyonu’nun ilk maddesi sürdürülebilir kalkınma kaygılarının merkezinde bulunan insanoğlunun doğa ile uyum içinde sağlıklı ve üretken bir yaşam hakkına sahip olduğunu belirtmiştir. Sürdürülebilir kalkınmanın olumlu etkisi ise yalnızca bugünü değil gelecek nesli de kapsayan geniş perspektiften kaynaklanmaktadır. Bu perspektifte belirlenecek çevre hakkının hem zaman hem mekân bakımından geniş yorumlanmasının önü açılmıştır.²⁰

Tüm bu uluslararası düzenlemeleri, ulusal mevzuat çalışmaları takip etmiştir. Türkiye’de dâhil pek çok devlet, çevre hakkını anayasal bir düzlemde düzenlemiştir.²¹ Kimileri ise sadece yasal düzenlemelerle yetinmiştir.²² Düzenlemelerin bir kısmı sadece hak²³ veya

¹⁹ Michel Prieur, *Droit De L’Environnement*, Dalloz, 6. Baskı, Paris, 2011, s.71.

²⁰ İbrahim Kaboğlu, *Anayasa Hukuku Dersleri*, Legal, 8. Baskı, İstanbul, 2012, s.321.

²¹ Örneğin 1982 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, 1988 tarihli Brezilya Anayasası, 1978 tarihli İspanyol Anayasası, 1982 tarihli Çin Anayasası, 1994 tarihli Belçika Anayasası, 1979 tarihli Peru Anayasası, 1976 tarihli Portekiz Anayasası, 2004 tarihli Çevre Şartı’nın yürürlüğe girmesinden beri Fransız Anayasası, 1975 tarihli Yunan Anayasası, 1994 yılında yapılan değişiklik sonrası Alman Anayasası, 1993 tarihli Rusya Federasyonu Anayasası, 1972 tarihli Macaristan Anayasası, 1980 tarihli Şili Anayasası vb.

²² Örneğin İngiltere’de 1974 senesinde yürürlüğe giren Büyük Britanya’da Kirlilik Kontrolü Kanunu.

²³ Örneğin Norveç ve Rusya Anayasaları çevreyi sadece bir hak olarak düzenlemiştir.

ödev²⁴ tanımı yaparken bir kısmı da hak ve ödev tanımını birlikte yapmıştır.²⁵ Çevre hakkının, özellikle anayasal düzeyde korunmasının bir takım önemli getirileri vardır.²⁶ Örneğin genel menfaat niteliğindeki çevresel menfaatlerin girişim özgürlüğünden veya mülkiyet hakkından doğan bireysel menfaatlere karşı korunması sağlanabilir; devlet organlarının çevreye duyarlı kararlar almaları sağlanabilir; halkta çevre sorunlara karşı bilinç oluşması kolaylaşır. Peki, uzun mücadelelerin sonunda kabul edilen çevre hakkının niteliği nedir? Hakkın süjesi kimdir? Bu hakkın konusu nedir? Kime karşı ileri sürebilir?

Devletlere negatif yükümlülükler yükleyen, bireylere otorite karşısında güven içinde yaşama hakkı tanıyan kişisel ve siyasal hakları içeren birinci kuşak haklar ile devlete pozitif yükümlülükler yükleyen, onurlu bir yaşamı sağlayan sosyal ve ekonomik hakları içeren ikinci kuşak hakların, gerek II. Dünya Savaşı sırasında yaşananlar gerekse bilimsel ve teknik gelişmeler²⁷ karşısında, insanları ve toplumları korumaya yeterli olmadığı anlaşılmıştır. Bunun üzerine toplumların talepleri doğrultusunda “dayanışma hakları” denen üçüncü kuşak haklar ortaya çıkmıştır.²⁸ Barış hakkı, gelişme hakkı, insanlığın ortak malvarlığına saygı hakkı ve çevre hakkı olarak beliren dayanışma hakları sadece bugünkü kuşakların değil gelecek nesillerin de korunmasını amaçlayan evrensel nitelikteki haklardır.²⁹

Dayanışma hakları kategorisinde yer alan çevre hakkı, evrensel değerler olan çevresel öğeleri ortak değer olarak kabul etmekte, hem

lerdir.

²⁴ Örneğin 1975 tarihli Yunan Anayasası’nın 24. maddesi Devlete doğal ve kültürel çevrenin korunması ve kollanması bu amaçla gerekli önleyici tedbirleri ya da cezai düzenlemeler yapması ödevini yüklemiştir. Benzer bir düzenleme Hollanda Anayasası’nın 21. maddesinde de görülmektedir.

²⁵ 1982 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, 1988 tarihli Brezilya Anayasası, 1978 tarihli İspanyol Anayasası, 1994 tarihli Belçika Anayasası, 1979 tarihli Peru Anayasası, 1976 tarihli Portekiz Anayasası, 2004 tarihli Çevre Şartı’nın yürürlüğe girmesinden beri Fransız Anayasası vs.

²⁶ Nükhet Turgut, Çevre Politikası ve Hukuku, *Savaş Yayınları*, Ankara, 2009, s.74-75.

²⁷ Örneğin nükleer kazalar, nükleer silahlanma, aşırı ve sınırsız ekonomik büyüme ve kaynakların sınırsız tüketim çabaları; genetiğiyle oynanmış organizmalar, elektromanyetik kirlenme vb.

²⁸ Bu da insan haklarının durağan olmadığını, gelişime açık olduğunu göstermektedir. İbrahim Kaboğlu, Çevre Hakkı, *İletişim Yayınları*, s.5.

²⁹ İbrahim Kaboğlu, Çevre Hakkı, *İletişim Yayınları*, s.8.

bugünkü hem de gelecek kuşaklar için bunların korunması ve geliştirilmesini öngörmektedir. Yaşanabilen bir ortam, eğer diğer temel hakların yaşayabilmesinin şartıysa, çevre hakkı için, tüm hak ve özgürlüklerin varlık ve uygulanabilirlik şartıdır diyebiliriz.³⁰

Çevre hakkının somutlaştırılmasında kullanılan “refah içinde”, “onurlu yaşam” ve “sağlıklı ve dengeli çevre” nitelermeleri, bireylerden ziyade, toplumun yaşam kalitesini ifade eden objektif ölçütlerdir. Diğer bir ifadeyle, toplumların sağlığı, onuru ve refahı koruma altına alınırken, bugünkü ve gelecek kuşaklar için, tüm devletlerden, bireylerden, kamusal ve özel topluluklardan bu konuda sorumlu davranmaları beklenmektedir. Birey, devlet, vatandaşlık, gerçek ya da tüzel kişi ayrımı yapmaksızın, herkese ödevler yükleyen çevre hakkının dayanışma niteliği de buradan doğmaktadır.³¹ Şu halde, tüm dayanışma hakları gibi çevre hakkı da devlet-birey işbirliğini öngörmekte, hak ve ödevi bir bütün olarak ilgililere sunmaktadır.³²

Çevre hakkı genel anlamda³³ tüm çevresel değerleri, canlı ve cansız varlıkları ve bunların birbirleriyle olan etkileşimlerini, doğal-yapay çevreyi ve ekolojik dengeyi hem bugünü hem yarını kapsayan bir perspektifle koruyan bireysel bir temel haktır.³⁴ Çevre hakkının öznesi ve sorumluları örtüşmekte olup, bu durum bireyleri ve özellikle çevreci sivil toplum örgütlerini ulusal ve uluslararası çevre politikası ve

³⁰ Güneş Gürseler, “İnsan Hakları, Çevre, Anayasa” *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, sayı 75, 2008, s.200.

³¹ İlhan Tekeli, *Kültür Politikaları ve İnsan Hakları Bağlamında Doğal ve Tarihi Çevreyi Korumak, Tarih Vakfı Yurt Yayınları*, İstanbul, 2009, s.85; Orse Demirel, *İnsan Hakları Açısından Çevre Hakkı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Bilim Dalı, İstanbul, 2011, s.8.

³² Nühket Turgut, *Çevre Politikası ve Hukuku*, s.89; Agathe Van Lang, *Droit De L’Environnement*, PUF, Paris, 2007, s.60; Michel Prieur, “Les Nouveaux Droits”, *AJDA*, 2005, s.1157.

³³ Çevre hakkının konusu her ülkenin Anayasasında, her uluslararası düzenlemede farklı şekilde somutlaşmaktadır. Somutlaşan hakkın konusu aynı zamanda çevre hukukunun da konusunu oluşturur. İbrahim Kaboğlu, *Çevre Hakkı, İletişim Yayınları*, s. 40 vd.

³⁴ Ruşen Keleş & Birol Ertan, *Çevre Hukukuna Giriş, İmge Kitabevi Yayınları*, Ankara, 2002, s.82; İbrahim Kaboğlu, *Çevre Hakkı, İletişim Yayınları*, s.42; Orse Demirel, s.12; Atilla ÖZER, “Çevre Hakkı ve 1982 Anayasası”, *Ankara Barosu Dergisi*, 1998/1, s.76; François-Guy Trebulle, “Du Droit De L’Homme À L’Environnement Sain”, *Environnement*, n°4, Nisan 2005, s.19.

hukukunun öznelere yapmaktadır.³⁵ Şu halde hakkın yararlanıcıları ve sorumluları bireyler, devletler, kamusal ve özel birey topluluklardır.

Kimi yazarlar henüz mevcut olmayan gelecek kuşakları, sorumluluktan muaf tutarak hakkın öznesi arasında saymaktadır.³⁶ Oysaki çevre hakkı bireysel bir haktır ve hakkın sahibine mücadele imkânı verir. Gelecek kuşakların, henüz hayatta olmadığı için, bir hak mücadelesine girmeleri söz konusu olmayacaktır. Dolayısıyla kanımca gelecek kuşaklar hakkın öznesi değil müstakbel alıcıları olup³⁷, şimdiki kuşakların ödev ve sorumluluk alanını genişleten ve bilincini yükselten bir perspektiftir.³⁸ Bu fikrin de temelini sürdürülebilir kalkınma oluşturmaktadır.³⁹ Öte yandan, çevre sorunlarının geri dönülemez olma özelliği de kendiliğinden gelecek kuşakların menfaatleri gerçeğini ortaya koymaktadır.⁴⁰

Gelecek kuşak perspektifi ve çevreci sivil toplum örgütlerinin hak öznesi olma durumlarını birlikte düşündüğümüzde, çevre hakkının mağduru olma bakımından klasik zarar - mağduriyet ilişkisinin ortadan kalktığı, dolayısıyla mağdur olma sıfatının kapsamının genişlediği de görülmektedir.⁴¹

Çevre hukukunda önemli olan çevresel değerlerin niteliksel ve/veya niceliksel kayba uğramadan gerekli önlemlerin alınması, standartların ve kuralların konmasıdır. Çünkü çevresel sorunlar ya geri dönülemez sonuçlar doğurmakta ya da düzeltilmeleri çok zaman almakta ve oldukça masraflı olmaktadır. Çevresel sorunlar zamanda ve mekânda yayılma gösterdiği için sorumluların bulunması da zorlaşmaktadır. Tüm bu gerekçeler çevre hakkının, daha süreçlerin başında, etkin kullanılmasının gerekliliğini ortaya koymuştur. Çevre hakkı,

³⁵ Alexandre Kiss & Jean-Pierre Beurier, *Droit International De L'Environnement*, Pedone, 3. Baskı, Paris, 2004, s.103 vd.

³⁶ Güneş Gürseler, s.201; Orse Demirel, s.14.

³⁷ İbrahim Kaboğlu, *Çevre Hakkı*, İmge Yayınları, Ankara, 1996, s.56.

³⁸ "Gelecek kuşakların hakları" farklı konularda doğacak temel ihtiyaçların minimum şimdiki halinde korunması, hatta bu amaçla iyileştirilmesini içerir. Alexandre Kiss, "L'Irreversibilité Et Le Droit Des Générations Futures", *Revue Juridique De L'Environnement*, 1998/5, s. 49 vd. "Gelecek kuşak haklarının" bir çevre hukuku konsepti olduğuna ilişkin görüş için bakınız Alexandre Kiss & Jean-Pierre Beurier, s.150; Jean-Marc Lavieille, s.151-152.

³⁹ Rio Deklarasyonu ilk maddesinde bu bağı kurmaktadır.

⁴⁰ Michel Prieur, *Droit De L'Environnement*, s.80-81.

⁴¹ İbrahim Kaboğlu, *Çevre Hakkı*, İmge Yayınları, s.57.

içerdiği önleyici ve koruyucu sorumlulukla başta mülkiyet hakkı olmak üzere, girişim özgürlüğü, yerleşme özgürlüğü gibi temel hak ve hürriyetlere ciddi sınırlandırmalar getirmekte, bireysel menfaat - genel menfaat çatışmasını doğurmaktadır. Ancak yukarıda da belirtmiş olduğumuz gibi, ilgili bireysel menfaatler varlığını ancak yaşanabilir bir çevrede sürdürebilirler. Bu nedenle çevre hakkı aktif bir şekilde uygulanabilir olmalıdır.

Çevre hakkının etkin, eksiksiz ve zamanında kullanılabilmesini sağlamak amacıyla çevre hukuku kendine özgü ve usule ilişkin olan bir takım güvence hakları düzenlenmiştir.⁴² Çevre hakkı özellikle de çevreci sivil toplum kuruluşlarını özneleştirilen bir şekilde düzenlendiği için usule ilişkin güvence haklarından etkin şekilde faydalanacak olanlar başında da çevreci sivil toplum örgütleri gelecektir.

B. Çevre Hukuku Bakımından: Usule İlişkin Haklar

Çevre hukuku, kendi içerisinde çevre hakkının pratiğe dönüşmesini ve bireylerin çevre politikalarında aktif bir aktör haline gelmelerini sağlayan üç adet usule ilişkin hak barındırmaktadır: çevresel konularda bilgiye erişim hakkı, çevresel karar verme sürecine katılımı hakkı ve başvuru hakkı.⁴³ Bu haklar uzun bir süre çeşitli konferanslarda veya sözleşmelerde “ilke” olarak dile getirilmiş olsa da (1) 2001 yılında yürürlüğe giren Aarhus Sözleşmesi ile konu bütünlüğü sağlanmış ve hak düzeyinde ele alınmıştır (2).

1. Çevresel Katılımcı Demokrasi Fikrinin

Ortaya Çıkışı ve Evrimi

Çevresel sorunlar, doğası itibariyle birden çok nedene ve kişiye bağlı olan, çoğu zaman geri dönülmez ve düzeltilemez sonuçlarını zamanla ve geniş bir coğrafi alanda gösteren, bu sebeplere bağlı olarak, bilimsel ve teknik açıdan ortaya çıkartılması ve sorumluların yargı makamlarınca tespiti konusunda güçlükler yaşanan bir yapıya sahiptir. Bu yüzden süreç içerisinde çevresel politikalarda düzeltici yaklaşımdan ziyade henüz sorun ya da kirlilik oluşmadan onun önlenmesi

⁴² İbrahim Kaboğlu, Çevre Hakkı, İmge Yayınları, s.93 vd.; Güneş Gürseler, s.202;

⁴³ İbrahim Kaboğlu, Çevre Hakkı, İmge Yayınları, s.93 vd.

gerektiği yaklaşımı hâkim olmuştur. İşte çevresel katılım ilkesi bu ana yaklaşımın bir sonucu olarak dile getirilmiştir.⁴⁴

Devletlerin, çevresel konularda, seçme hakkı ile sınırlı kalan klasik demokrasi anlayışından halkın aktif katılımını sağlamayı hedefleyen katılımcı demokrasi anlayışına yönelmelerinin en önemli tetikleyicileri II. Dünya Savaşı sonrası yaşanan demokrasi arayışları; bireylere rağmen barışa, çevreye ve insan sağlığına aykırı düzenlemelerin bir sistem eleştirisi içerisinde protesto edildiği 68 Gençlik Hareketi ve 1970'lerden itibaren yönetim anlayışının performans, etkililik, şeffaflık ve hesap verilebilirlik gibi kriterlerle desteklenmesi olarak sayılabilir.⁴⁵ Yönetim anlayışındaki bu gelişmeler bireyin ve birey topluluklarının çevresel yönetimin aktif aktörleri arasında yer almalarını sağlamıştır.

Çevre hakkının 1972 tarihli Stockholm Deklarasyonu'nda tanımlanması bunun ilk aşamasını oluşturmaktadır. Ancak çevre hakkının salt düzenlenmiş olmasının yeterli olmadığı, hızını kesmeden devam eden çevresel kirliliklerde, küresel ısınmada, biyolojik çeşitliliğin yok olmasında kendini göstermiştir. Stockholm'den 10 yıl sonra, 28 Ekim 1982'de kabul edilen Dünya Doğa Şartı'nın 23. ve 24. İlkeleri çevreye olumsuz etkileri olacak her karara bireysel olarak ya da bir sivil toplum aracılığıyla örgütsel olarak katılım imkânının ve araçlarının taraf Devletlerce sağlanması gerektiği belirtilmiştir. Böylece bireylerin ve sivil toplum örgütlerinin çevre hukukundaki yerleri kabul edilmiş olmaktadır. Ardından 1987 yılında Birleşmiş Milletler Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu "Ortak Geleceğimiz" Raporu, halkın katılımı olmadan sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleştirilemeyeceğini savunmuştur. Çok ses getiren bu Raporun ardından en etkili gelişme ise 1992 yılında Brezilya'nın Rio şehrinde gerçekleştirilen çevre konferansında yaşanmıştır.

1992 tarihli Rio Konferansı'nda bir takım usule ilişkin ilkelerle çevre hakkının korunması gerektiği fikri ortaya atılmıştır. Bu çerçe-

⁴⁴ Nükhet Turgut, *Çevre Politikası Ve Hukuku*, s.150-151; Nükhet Turgut, *Çevre Ve Yurttaşlar, Savaş Yayınları*, Ankara, 1993, s.7 vd.

⁴⁵ Yves Jégouzo, "Principe Et Idéologie De La Participation" in *Pour Un Droit Commun De L'Environnement*, Mélange en l'honneur de Michel Prieur, Dalloz, Paris, 2007, s.582 vd.

de Rio Deklarasyonu “Çevre konuları tüm ilgili vatandaşların uygun seviyede katılımıyla ele alınabilir. Ulusal seviyede, her birey çevreye dair umumi makamlarca tutulan bilgilere zararlı maddelere dair bilgileri ve kendi topluluklarındaki faaliyetleri içerecek şekilde erişim hakkına ve karar verme süreçlerine katılım fırsatına sahip olmalıdır. Devletler bilgiyi geniş bir şekilde elde edilebilir yaparak ulusal bilinç ve katılımı kolaylaştırmak ve teşvik etmelidirler. Islah ve çareyi de içeren adli ve idari raporlara etkili erişim sağlanmalıdır” şeklinde düzenlenen 10. İlkesi kapsamında doğrudan, “Yerli insanlar ve onların toplulukları ve diğer yöresel topluluklar bilgileri ve geleneksel tecrübelerinden dolayı çevresel idare ve gelişme üzerinde hayati bir role sahiptirler. Devletler onların kimliklerini, kültürlerini ve çıkarlarını fark etmeli ve hakkıyla desteklemeli ve devam ettirilebilir kalkınmanın başarılmasında etkili katkıları sağlamalıdır” şeklinde düzenlenen 22. İlkesi kapsamında katılımdan ve bilgi edinmeden bahsetmektedir.

Böylece devletler çevre hakkının yanına, karar verme süreçlerine katılım ve katılımın etkinliğini sağlayacak bilgi edinme ilkelerini kabul etmişlerdir. Bu prensipler pek çok uluslararası sözleşmede ya da metinde yer almak suretiyle⁴⁶ çevre hukukunun teamül kuralları haline gelmişlerdir. Kural olarak teamül kuralları bir davranışın düzenli ve sürekli tekrarlanması ve bu nedenle toplumda zorunlu olduğu yargısının oluşması şartlarına bağlıdır. Ancak bu maddi ve öznel şartlar çevre hukuku alanında hayat bulamamaktadır. Çünkü çevre hukuku, yeni bir hukuk dalıdır ve bu alanda taraflar taahhütlerini eyleme geçirme konusunda isteksizlerdir. Bu sebeple çevre hukukunda uluslararası teamül eylem tekrarı ile değil çevresel ilkelerin ya da normların düzenli şekilde metinsel tekrarıyla oluşmaktadır.⁴⁷

⁴⁶ İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi madde 4, Birleşmiş Milletler Çölleşmeyle Mücadele Sözleşmesi madde 3,10 ve 13, Sınır Aşan Çevresel Etki Değerlendirmesi Sözleşmesi (*Espoo Sözleşmesi*) madde 2, Endüstriyel Kazaların Sınır Aşan Etkileri Sözleşmesi (Helsinki Sözleşmesi) madde 9, Tehlikeli Faaliyetler Neticesinde Meydana Gelen Zararlardan Doğan Lugano Sözleşmesi madde13, Rio Deklarasyonu sonrası ilgili Devletlerin Rio Deklarasyonu ile taahhüt ettikleri ilke ve hedefleri ne kadar sürede ne kadar kaynak ayırarak gerçekleştireceklerini belirttikleri bir zaman çizelgesi olan Gündem 21 belgesi bölüm 8. Her ne kadar bu düzenlemelerin hukuki bir bağlayıcılığı bulunmasa da sürekli tekrarlanacağı için örf ve adet kuralı olarak çevre hukuku kaynakları arasında yer almaya aday olmuşlardır.

⁴⁷ Alexandre Kiss & Jean-Pierre Beurier, s.69 vd.; Jean-Marc Lavieille, *Droit International De L'Environnement, Ellipses*, 3. Baskı, Paris, 2010, s.59.

Katılımın çevre politikası ve hukuku bakımından önemli sonuçları vardır.⁴⁸ Öncelikle katılım, çevre hakkının etkin uygulanabilirliğini sağlayacağı için, hak sahipleri çevrenin veya yaşam standartlarının kötüleşmesi halinde, özellikle yerel yönetimlere seçmen olarak, özel sektöre de tüketici olarak baskı yapacaklardır. Bu şekilde çevrenin korunması ve geliştirilmesinde söz sahibi olan bireyler, hem devletin ve ekonomi aktörlerinin çevre yönetimi ve politikalarında şeffaflaşmalarını sağlarken hem de yönetimde keyfiliği önleyeceklerdir. Öte yandan çevreye ilişkin alınacak önlemler ya da kararlar, herhangi bir menfaat ayrımı gözetmeksizin, her kesimi kapsayacağı için sivil toplumun onayı önemlidir. Bu durum bir yandan çevreci kararların meşruiyetini sağlarken öte taraftan girişim özgürlüğü ya da mülkiyet hakkı gibi bireysel menfaatlerin karşısına, arkasında sivil toplumun da desteği olan, üstün bir genel menfaati koyar. Son olarak katılım sayesinde karar alma sürecinde rol alan bireyler, ilgili kararlar hakkında “sorumluluk” hissedecek, uygulanmaları sırasında karşı bir direnç göstermeyeceklerdir. Bu şekilde oluşturulacak çevre bilinci sayesinde bireyler, çevresel kalkınmayı gözetten bir çevre yönetimini ve ekonomik kalkınmayı sağlayacaklardır ki bu da “sürdürülebilir kalkınma” hedefinin gerçekleşmesini hızlandıracaktır.⁴⁹ Sonuç olarak çevre hakkının tanınmasıyla bireyler ve birey toplulukları çevre politikası ve hukukunun süjeleri haline gelirken katılım prensibi ile aktif aktörleri haline gelmişlerdir.

Çevresel katılımcı demokrasi iki yöntemle gerçekleşebilir: Karar ve yönetim süreçlerinin çeşitli araçlar vasıtasıyla demokratikleştirilmesi ve devletin çevre yönetiminde doğrudan farklı aktörlerle işbirliği içinde olması (yönetişim).⁵⁰ İlk seçenek genellikle devletlerin iç hukuklarında katılımı düzenleyiş şekilleridir. Çevreye ilişkin alınacak kararlarda bireylerin ya da birey topluluklarının etkin şekilde sürece dâhil olmaları, kararları etkileyebilmeleridir. Bu yöntem katılımcı demokrasinin yanında şeffaf devlet olmayı da beraberinde getirir.⁵¹ Burada sivil

⁴⁸ Ruşen Keleş & Can Hamamcı & Aykut Çoban, s.369; Talla Takoukam, “Les Individus Et Le Droit De L’Environnement”, in *Pour Un Droit Commun De L’Environnement*, Mélange en l’honneur de Michel Prieur, Dalloz, Paris, 2007, s.673-674; Yves Jégouzo, s.578.

⁴⁹ Rio Deklarasyonu’nun 22. maddesi bunu açıkça dile getirmektedir.

⁵⁰ Ruşen Keleş & Can Hamamcı & Aykut Çoban, s.369.

⁵¹ Anne Soulas, “Genèse Et Évolution Du Droit À L’Information”, in *La Démocratie Environnementale Participation Du Public Aux Décisions Et Politiques Environ-*

toplum örgütlerinin rolü daha çok halkı bilinçlendirmesi ve kamuoyu oluşturma çabaları şeklinde belirmektedir. Yönetişim olan ikinci seçenek ise genellikle sivil toplum kuruluşlarının uluslararası çevre hukukunun oluşumunda yer almalarıyla gerçekleşir. Bu durum, uluslararası hukukun devlet olarak beliren klasik aktör fikrinin genişlemesinde önemli rol oynamaktadır.⁵² 1996 yılında gerçekleştirilen Birleşmiş Milletler İnsan Yerleşimleri (HABITAT II) Konferansı'nda, sivil toplum kuruluşları ve yerel yönetimler sürece dâhil olmuş ve Deklarasyon ve Eylem Programını birlikte hazırlamışlardır. Aarhus Sözleşmesi'nin hazırlanış aşamasında da çevreci sivil toplum örgütlerinin etkisi önemlidir. Sivil toplum kuruluşları bugün uluslararası çevre hukukunda gözlemci konumundadır.⁵³ Başka bir ifadeyle, oy kullanma hakları bulunmamaktadır. Şu halde sivil toplumun yönetim sürecindeki rolü çevreye dair durumun değerlendirilmesi, bilgilerin toplanıp değerlendirilip paylaşılması, eldeki veriler doğrultusunda gündemi belirleme, eylemsel faaliyetlerde bulunma, lobi çalışmaları yürütme, uluslararası sözleşmelerin hazırlanmasına yardımcı olma ve sözleşmelerin uygulanmasını takip etme şeklinde sıralanabilir.⁵⁴

Katılım ilkesinin yer aldığı sözleşmeye taraf olan Avrupa Devletleri'nin bir kısmı, iç hukuklarında, farklı düzenlemelerle, bu ilkeyi içselleştirmişlerdir. Ancak piyasaların ve küresel rekabetin söz sahibi olduğu bir ortamda, her çevreyi koruyan düzenleme, sermaye açısından bir maliyet anlamına gelmektedir. Farklı düzenlemeler, farklı mali yükler getirecek ve rekabeti, daha az çevreci normlar getiren devletler lehine değiştirecektir. Rekabetin bu şekilde değişmemesi amacıyla Avrupa Topluluğu'ndaki Devletler bilgi edinme, katılım ve yargı yoluna ve idari makamlara başvurma konularında ortak ilkeler belirlemeye karar verdiler. 25 Haziran 1998 yılında Birleşmiş Milletler Avrupa Ekonomik Komisyonu (ECE) tarafından imzaya açılan

-
- nementales, *Editions Universitaires De Dijon*, Dijon, 2009, s.31 vd.
- ⁵² Bu gelişmede Rio Konferansı'nın önemi büyüktür. Alexandre KISS & Jean-Pierre BEURIER, s.104.
- ⁵³ Jean-Marc Lavieille, s.64; Sarah Schreck, "The Role Of Nongovernmental Organisations In International Environmental Law", *Gonz. J. Int'l L.*, n° 10, 2006-2007, s.260.
- ⁵⁴ Esra Banu Sipahi, "Küresel Çevre Sorunlarına Kolektif Çözüm Arayışları Ve Yönetişim", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24/2010, s.340.

Aarhus Sözleşmesi 30 Ekim 2001 yılında yürürlüğe girmiştir.⁵⁵ Bugün başta Avrupa olmak üzere dünyanın pek çok ülkesinin taraf olduğu⁵⁶ bu Sözleşme uluslararası çevre hukukunun kaynakları arasında yerini almıştır.

2. Bilgiye Erişim, Sürece Katılım ve Başvuru Haklarına İlişkin Aarhus Sözleşmesi

Aarhus Sözleşmesi, çevre hakkının pratiğe dönüşmesini sağlayan usule ilişkin hakları düzenlemesi bakımından önemlidir.⁵⁷ Çünkü bilgi edinme, katılım ve adli ve/veya idari bir makama başvuru, bireylerin hayatlarını, çevrelerini etkileyen kararlarda söz sahibi olmalarını sağlamak ve süreci yönlendirmelerinin önünü açmaktadır.⁵⁸ Dahası, Rio Deklarasyonu ile ilke düzeyinde kabul edilen bu durum Aarhus Sözleşmesi ile ilk defa hak niteliğine kavuşmuş ve uluslararası düzeyde de kabul edilmiştir.⁵⁹ Bu çevresel demokrasi açısından önemli bir gelişmedir.

Sözleşme giriş kısmında, çevrenin geliştirilmesi, iyileştirilmesi ve “tam anlamıyla korunmasını”,⁶⁰ yaşama hakkının ve genellikle onunla bağlantılı olarak düzenlenen çevre hakkının gerçekleşmesinin en önemli koşulu olarak belirtmiştir. Sözleşme, sağlık ve refah içinde yaşamının şimdiki ve gelecek kuşakların genel menfaatleri olduğunu ifade ederek, bu amaçla hem bireylere hem de örgütlere, yani birey topluluklarına, çevrenin korunması ve geliştirilmesi ödevini yüklemiştir. Taraflar, yaşama ve çevre haklarının ve bu amaçla yüklenen ödevlerin gerçekleşmesi için bireylerin bilgilendirilmesi, bilinçlendirilmesi, kararların verilme süreçlerine katılımlarının gerekliliği ve gerektiğinde yargısal ve idari makamlara başvuru hakkıyla bu sürecin güçlendirilmesi gerektiği konusunda anlaşmaya varmışlardır. Şu halde bu Söz-

⁵⁵ Sözleşme metni için bakınız: <http://www.unece.org/env/pp/treatytext.html>

⁵⁶ 14 Ocak 2013 tarihi itibarıyla 49 ülke Sözleşmeye taraftır. Taraf devletler için bakınız: http://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtsg_no=XXVII-13&chapter=27&lang=en

⁵⁷ Bu önem Aarhus Sözleşmesi’nin giriş kısmının ilk iki paragrafında ifade edilmektedir.

⁵⁸ Nükhet Turgut, Çevre Ve Yurttaşlar, s.7 vd.

⁵⁹ Talla Takoukam, s.673.

⁶⁰ Sözleşme’nin Fransızca metninde giriş kısmının altıncı paragrafında “une protection adéquate de l’environnement” denmektedir.

leşme ile taraf devletler, bir taraftan çevresel ve katılımcı demokrasiyi özümsemeyi⁶¹, bu kapsamında çevresel konularda halkı bilgilendirmeyi, bilinçlendirmeyi, karar verme süreçlerinde katılım araçlarını ortaya koymayı ve bunların uygulanabilirliğini sağlamayı, diğer taraftan şeffaf ve hesap verebilir bir hukuk devleti olmayı kabul etmişlerdir.⁶²

Taraf devletler bu yükümlülüklerini sadece bireylere karşı değil, çevrenin korunması amacı taşıyan dernek, örgüt ve kuruluşlara karşı da ifa etmelidirler, çünkü Sözleşme taraf devletlere, ilgili örgütleri tanımaları ve onlara gereken hukuki desteği sağlamaları ödevini yüklemiştir.⁶³ Özellikle bu son düzenleme, çevreci örgütlerin çevresel politikalarda aktif ve belirleyici rol oynamalarını sağlamakla birlikte, onların bilinçlendirme, duyarlılığı arttırma, aktif katılımı ve alınan kararların daha etkili uygulanmasını sağlama, açılan davalara müdahil olma şeklinde beliren fonksiyonlarının taraf devletlerce tanınması ve korunmasının önünü açmaktadır. Zaten uluslararası konferanslarda etkililiği kabul edilen ve uluslararası çevre hukukunda bir aktör olarak kabul edilen çevreci sivil toplum örgütleri⁶⁴, iç hukuklarda da birer aktör olarak politikaların şekillenmesinde ve uygulanmasında yer almaya ya da daha aktif rol oynamaya başlamışlardır.⁶⁵ Son olarak, Sözleşme'nin Genel Kurallar başlığını taşıyan 3. maddesinin son fıkrası, çevre hakkının hayata geçirilebilmesini sağlayan usule ilişkin hakların kullanımında genel-tüzel kişi ayrımının yapılamayacağı gibi her hangi bir vatandaşlık, milliyet, ikametgâh, kayıtlı olduğu merkez kriterinin de öngörülelemeyeceğini hükme bağlamıştır. Bu durum özellikle Greenpeace, WWF gibi uluslararası çevreci örgütlerin, Sözleşmeye taraf devletlerde herhangi bir büro veya ofis açmadan, faaliyette bulunmalarının önünü açmıştır.

Sözleşmeyi şekli açıdan incelediğimizde karşımıza öncelikle çevreye ilişkin *bilgilere erişim hakkını* düzenleyen maddeler gelmektedir.⁶⁶ Çevreye ilişkin bilgilerin neleri kapsadığına baktığımızda tarafların

⁶¹ Michel Prieur, *Droit De L'Environnement*, s.135; Jean-Luc Pissaloux, "La Démocratie Participative Dans Le Domaine Environnementale", *Revue française d'administration publique*, 2011/1-2 (n° 137-138), s.124-125.

⁶² Aarhus Sözleşmesi madde 3.

⁶³ Aarhus Sözleşmesi madde 3 fıkra 4.

⁶⁴ Alexandre Kiss & Jean-Pierre Beurier, s.64.

⁶⁵ Michel Prieur, *Droit De L'Environnement*, s.136; Agathe Van Lang, s.235.

⁶⁶ Aarhus Sözleşmesi madde 4 ve 5.

hem içerik hem şekil bakımından bunu çok geniş yorumladıklarını tespit etmekteyiz⁶⁷. Şekli bakımdan yazılı, görsel, işitsel, elektronik ve diğer bütün biçimdeki bilgi tanımı yapılırken içerik bakımından hem antroposentrik hem ekosentrik bir kapsam belirlendiğini görmekteyiz. Ekosentrik olması bakımından Sözleşme'nin 2. maddesi, sadece çevreyi oluşturan öğeler olan havayı, atmosferi, suyu, toprağı, yeri, peyzajı, doğal alanları, biyolojik çeşitliliği, genetiği değiştirilmiş organizmaları ve bunlar arasındaki etkileşimi saymakla yetinmemiş⁶⁸; bu öğeleri etkileyen ya da etkileyebilecek olan tüm faktörleri (enerji, gürültü, radyasyon), eylemleri, idari önlemleri, çevresel anlaşmaları, politikaları, yasal düzenlemeleri, planları, programları ve iktisadi verileri bu bilgi kapsamında saymıştır. Antroposentrik yaklaşım bakımından da taraf devletler, çevresel öğelerce bozulan ya da bozulma riski altında bulunan insan sağlığına ve güvenliğine, hayat şartlarına, kültürel varlıklara ve insan elinden çıkan yapılara ilişkin bilgilerin çevresel bilgi kapsamında olduğunu belirtmişlerdir.

Sözleşme çevresel bilgiye erişim hakkının etkin kullanımını sağlama⁶⁹, bilgiyi toplama ve dağıtma yükümlülüğünü ise kamu otoritelerine ya da kamusal hizmetlerde bulunan tüm gerçek ve tüzel kişilere vermiştir.⁷⁰ Bu sonuncusu, neoliberal politikalar sonucu hızla artan özelleştirme uygulamaları karşısında bireylerin çevresel bilgileri edinme haklarına engel olmasının önüne geçmek için getirilmiş bir düzen-

⁶⁷ Ahmet M. Güneş, "Aarhus Sözleşmesi Üzerine Bir İnceleme", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. XIV, 2010/1, s.307.

⁶⁸ Bu öğelerin belirtilmesi diğer taraftan çok kapsayıcı bir "çevre" tanımını bize vermektedir.

⁶⁹ Bu kapsamda taraflar gerekli tüm tedbirleri almak ve iç hukuk düzenlemelerini yapmakla yükümlü kılınmıştır.

⁷⁰ Bu anlamda örneğin tüm plan ve programlar, çevresel anlaşmalar, hükümetlerin çevre politikaları, çevre mevzuatı özellikle elektronik ortamda halka yayımlanabilir; belirli aralıklarla çevre kalitesini kamuoyuna duyuracak raporlar yayımlanabilir; çevre üzerinde önemli etkisi bulunmakla birlikte kamu hizmetinde bulunan gerçek ve tüzel kişiler halkı faaliyetleriyle ilgili bilgilendirme konusunda teşvik edilebilir; özellikle tüketiciler daha çevreci ürünleri tercih edebilmeleri için ekolojik etiketleme sistemi uygulanabilir. Aarhus Sözleşmesi madde 5. Çevresel sorunların çok farklı sebeplerle oluşabilmesi özelliği nedeniyle bireyler bilgi edinme haklarını istenilen bilgiye sahip olmayan makamlara yapılabilir. Bu durumda ilgili makam en kısa sürede bilgiyi talep eden kişi ya da kuruma bu bilgiyi nerede bulabileceği hakkında bilgi vermesi ya da ilgilinin talebini doğrudan başvurulması gereken makama iletmesi gerekmektedir.

lemedir.⁷¹ Şu halde usule ilişkin bu yükümlülük, her hangi bir menfaat şartı aranmaksızın, tüm bireylere ve aynı zamanda birey topluluklarına karşı ifa edilmelidir. Gerek “menfaat” şartının aranmaması gerekse “çevresel bilgi” tanımının çok geniş bir yaklaşımla ele alınması bilgi edinme hakkının uygulanabilirliğini arttırsa da Sözleşme bu hakka bir takım istisnalar öngörmüştür.⁷²

Bilgi edinme talebi çok genel şekilde ifade edilmiş ya da açıkça makul bulunmamışsa; talep henüz hazırlanmakta olan belgelere ve yahut resmi makamların iç yazışmalarına ilişkinse; resmi makamlar için gizliliğin öngörüldüğü bir hal varsa; istenen bilgi uluslararası ilişkileri, milli savunmayı, kamu güvenliğini veya bizzat çevresel öğeleri olumsuz etkileyecekse;⁷³ başlamış bir yargısal sürecin, ilgililerin adil yargılanma haklarının veya kamu otoritesinin ceza ya da disiplin soruşturmalarının olumsuz etkileyecekse; meşru ekonomik menfaatlerin korunması için yasayla öngörülen ticari ve işletme sırlarının açıklanmasına sebep olacaksa;⁷⁴ fikri mülkiyet hakkının korunması söz konusuysa; gerçek kişiye ait bir bilginin talebi halinde ilgilinin bu tür bilgilerin açıklanmasını razı olmadığı takdirde ilgili makam yapılan çevresel bilgi taleplerini reddedebilir. Talep yazılı yapılmış ise ret kararı gerekçesi ile birlikte başvuruyu yapan kişiye iletilmelidir. Sayılan bu ret sebepleri tahdidi olmakla birlikte⁷⁵ emredici bir dille yazılmıştır. Şu halde ilgili resmi makamın bu konuda takdir yetkisi bulunmaktadır.

Bilgi edinme hakkı ve bu kapsamda bilgi verme yükümlülüğü “etkin” bir *katılım hakkının* gerçekleşmesini sağlamak için öngörülmüştür. Bu amaçla bilginin ne zaman dağıtılacağı önemli bir soru olarak karşımıza çıkmaktadır. Sözleşme, sürecin başında, diğer bir ifadeyle tüm ihtimal ve seçeneklerin açık ve uygulanabilir olduğu hallerde ve halkın süreçte gerçek bir etkiye sahip olacağı zamanda

⁷¹ Ahmet M. Güneş, s.308.

⁷² Aarhus Sözleşmesi madde 4 fıkra 3 ve 4.

⁷³ Soyları tükenmekte olan ya da nadir türlerin yaşama, üreme alanlarına ilişkin bilgiler, olası avcılık faaliyetleri ya da ticari faaliyetler nedeniyle, bilgi edinme hakkı kapsamına alınmamıştır.

⁷⁴ Sözleşme 4. maddesi küresel ısınma ve iklim değişikliği tehlikesi nedeniyle emisyonlar konusunda böyle bir istisna öngörmemiş, bu konuda halkın bilgisinden saklanacak bir ticari veya işletme sırrının olamayacağını vurgulamıştır.

⁷⁵ Ahmet M. Güneş, s.309.

paylaşılan bilginin “etkin ve zamanında” paylaşılan çevresel bilgi olduğunu beyan etmiştir.⁷⁶

Sözleşme katılım hakkını üç alt başlıkta incelemiştir: halkın belirli faaliyetlere verilecek izne⁷⁷ ilişkin kararlara katılımı (madde 6); halkın çevre ile ilgili plan, program ve politikalar ile ilgili kararlara katılımı (madde 7) ve halkın idari düzenlemelerin ve/veya ciddi çevresel etkiler ortaya çıkarabilecek nitelikte ve genel olarak yasal bağlayıcılığı olan normatif araçların hazırlanmasına katılımı (madde 8).

Katılım hakkının süjesi “halk”, “ilgili halk” ve “sivil toplum örgütleri” olarak belirlenmiştir. “Belirli” faaliyetlere⁷⁸ izin verilmesi sürecine katılım bakımından hakkın öznesi, çevresel karar alma sürecinden somut olarak etkilenen veya etkilenmesi muhtemel veyahut bu konuda bir menfaati söz konusu olan halk (“ilgili halk”) ile sınırlandırılmıştır. Çevresel sorunların insanların çizdiği sınırlarla bağlı olmaksızın mekânsal yayılma gösterdiği düşünülürse bu sınırlandırmanın çevreyi koruma adına yeterli olamayabileceği kanaatindeyim. Diğer durumlarda ise herkesin sürece katılıma hakkına sahiptir çünkü çevresel planlar, programlar, politikalar, yasal düzenlemeler genel menfaati kapsamaktadır.

Sözleşme, katılım süreçlerini demokratikleştirmek ve bu hakkın etkinliğini sağlayacak yöntemleri belirlemek konusunda, Sözleşmeyle belirlenen yükümlülükler ve kurallara uygun olmak koşuluyla

⁷⁶ Aarhus Sözleşmesi madde 6 fıkra 2.

⁷⁷ Sözleşme Ek 1’de bu faaliyetler enerji sektörü; metallerin üretimi ve işlenmesi; maden sanayi; kimya sanayi; atık yönetimi; atıksu arıtma tesisleri; kâğıt sanayi; havaalanı, demiryolu ve karayolu inşaatı; liman inşaatı; ticari amaçlı petrol ve doğalgaz çıkarma işlemleri; petrol ve doğalgaz boru hattı inşa etme; barajlar; hayvan çiftlikleri vb. şeklinde sağılmıştır. Ancak eğer taraf devletler ulusal güvenlik sebebiyle sayılan faaliyetler için katılım hakkını öngörmemişse veyahut iç hukuklarında bunlardan başka faaliyetlerin izin sürecinde katılım hakkını öngörmüşse bu düzenlemeler geçerliliklerini koruyacaktır.

⁷⁸ Faaliyeti “belirli” olarak nitelendiren kriterin ne olduğu Sözleşmede belirtilmemiştir. Bu faaliyetlerin iç hukuklar tarafından da öngörülebilir olması bu kriterin tanımlanması bakımından taraflara takdir yetkisi verildiğini göstermektedir. Agnès Michelot, “La Construction Du Principe De Participation: Réflexions Autour De La Convention D’Aarhus Sur L’Accès À L’Information, La Participation Du Public Au Processus Décisionnel Et L’Accès À La Justice En Matière D’Environnement”, in *La Démocratie Environnementale Participation Du Public Aux Décisions Et Politiques Environnementales*, Editions Universitaires De Dijon, Dijon, 2009, s.20.

la, taraflara takdir yetkisi vermiştir.⁷⁹ Sözleşme, halkın katılımı sonucunda ortaya çıkan neticenin nihai karar aşamasında göz önünde tutulması gerektiğini düzenlemiştir.⁸⁰ “Göz önünde tutma” hukuki bağlayıcılıktan uzak bir ifade olmakla birlikte ilgili idari makamın nihai karar konusunda halka bilgi verme ve gerekçesini açıklama yükümlülüğü altında olması ve ilgililere süreç içerisinde adli ve idari makamlara *başvuru hakkının*⁸¹ tanınması bu sakıncayı kanımca yumuşatmaktadır.

Bilgi edinme ve katılım haklarının ve yasal düzenlemelerin uygulanışının güvencesi niteliğindeki başvuru hakkı sadece yargı makamlarına, mahkemelere başvuruyu değil, ulusal mevzuata göre oluşturulmuş tarafsız ve bağımsız bir organ tarafından yürütülecek denetimi de kapsayacak şekilde geniş düzenlenmiştir.⁸² Çevresel bilgiyi edinme hakkı ihlal edilirse; belirli çevresel faaliyetlerin izin sürecine katılım hakkında ihlaller yaşanır ya da ulusal mevzuata aykırılık söz konusuysa ilgililer yargı yoluna başvurulabilmektedirler. Bilgi edinme hakkı herkesi kapsayan bir hak olması nedeniyle hakkın ihlali halinde herkesin menfaati ihlal edilmiş olur ve herkesin yargı yoluna başvurma hakkı bulunmaktadır. Diğer iki halde ise ya bir bireysel hak ihlali ya da ilgilinin yeterli bir menfaat ihlali/ ihlal tehlikesi şartı aranmaktadır.⁸³ Bu hakkın uygulanabilirliğini etkinleştiren düzenleme ise çevreci sivil toplum örgütlerinin, belirtilen yeterli menfaat ve hakkın varlığı şartlarını sağladığına ilişkin yapılan düzenlemelerdir.⁸⁴ Sonuç olarak Aarhus Sözleşmesi sivil toplum örgütlerini destekleyen ve onlara çevre mücadelelerinde önemli haklar tanıyan uluslararası bir sözleşmedir. Çevresel sorunların daha doğmadan çözümlenmesi gerektiği gerçeği kapsamında adil, doğru ve hızlı bir yargılamanın bu hakkın olmazsa olmaz koşulu olduğu Sözleşme’nin 9. maddesinin 4. fıkrasında belirtilmiştir.

⁷⁹ Agnès Michelot, s.22.

⁸⁰ Aarhus Sözleşmesi’nin 6., 7. ve 8. maddeleri.

⁸¹ Aarhus Sözleşmesi madde 9.

⁸² Ahmet M. Güneş, s.313.

⁸³ Sözleşme madde 9 fıkra 2’de hakların ve yeterli menfaat tanımının taraf devletlerce belirleneceğini hükme başlamıştır.

⁸⁴ Aarhus Sözleşmesi madde 2 fıkra 5.

Sonuç

Katılımcı demokrasi anlayışını haklar aracılığıyla gerçekleştirmeyi hedefleyen Aarhus Sözleşmesi'ne taraf olmayan Türkiye, son dönemlerde önemli çevresel sorunları beraberinde getirecek pek çok kararı hayata geçirme çabası içerisinde. Ancak kararların verilmiş sürecinde yerel halkları, çevreci örgütleri sürece dâhil etmek istememektedir. Bunu halkın bilgilendirilmesi aşamasını içeren çevresel etki değerlendirme süreçlerinin ilgili projelerden muaf tutulmasından da anlabilmektedir. Her ne kadar çevre hakkı anayasal düzeyde tanımlansa da usuli hakların eksikliği bu hakkın etkin şekilde uygulanmasını engellemekte ve çevreci örgütlerin sürece dâhil olma mücadelelerinde önemli müdahalelerle karşılaşmalarına sebep olmaktadır. Şu halde, yalnızca anayasal düzeyde düzenlenen bir çevre hakkının varlığı yeterli olmamaktadır.

Çevresel demokrasiyi sağlayacak araçları düzenlemeyen ve seçim programlarında çevresel politikalarını halka duyurmayan bir siyasi iradenin çevre politikalarında çoğunluğu temsil ettiği iddiası yerinde değildir. Sonuç olarak, Türkiye'de çevreci örgütlerin çevre yönetimi sürecinde aktif ve nihai karar aşamasında etkin olabilmeleri için demokratik katılım araçlarının belirlenmesi şarttır. Bu amaçla Aarhus Sözleşmesi'ne taraf olmak atılacak önemli bir adım olarak nitelendirilebilir.

KAYNAKLAR

Kitaplar:

- KABOĞLU İbrahim, Çevre Hakkı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992.
KABOĞLU İbrahim, Çevre Hakkı, İmge Yayınları, Ankara, 1996.
KABOĞLU İbrahim, Anayasa Hukuku Dersleri, *Legal*, 8. Baskı, İstanbul, 2012.
KAPLAN Ayşegül, Küresel Çevre Sorunları Ve Politikaları, *Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları*, Ankara, 1999.
KELEŞ Ruşen & ERTAN Birol, Çevre Hukukuna Giriş, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2002.

- KELEŞ Ruşen & HAMAMCI Can & ÇOBAN Aykut, Çevre Politikası, İmge Kitabevi, 6. Baskı, Ankara, 2009.
- KISS Alexandre & BEURIER Jean-Pierre, Droit International De L'Environnement, *Pe-done*, 3. Baskı, Paris, 2004.
- LAVIEILLE Jean-Marc, Droit International De L'Environnement, *Ellipses*, 3. Baskı, Paris, 2010.
- MARTIN Gilles, Le droit à l'environnement, *PPS*, 1978.
- MEADOWS Donella H. & MEADOWS Dennis L. , The Limites to Growth: : A Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind, *Paperback*, 1979.
- ÖZDEK Yasemin, İnsan Hakkı Olarak Çevre Hakkı, *Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü*, Ankara, 1993.
- PRIEUR Michel, Droit De L'Environnement, *Dalloz*, 6. Baskı, Paris, 2011.
- RIVERO Jean, Les Libertés Publiques, Tome 1, Les Droits De L'Homme, *PUF*, Paris, 1978.
- TURGUT Nükhet, Çevre Ve Yurttaşlar, *Savaş Yayınları*, Ankara, 1993.
- TURGUT Nükhet, Çevre Politikası ve Hukuku, *Savaş Yayınları*, Ankara, 2009.
- VAN LANG Agathe, Droit De L'Environnement, *PUF*, Paris, 2007.

Tezler:

- DEMİREL Orse, İnsan Hakları Açısından Çevre Hakkı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Bilim Dalı, İstanbul, 2011.
- ELDELEKLİ Buğrahan, Çevre Hukuku Bakımından Çevre Hakkı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Ankara, 2010.
- MARTIN Gilles, "De La Responsabilité Civile Pour Faits De Pollution Au Droit À L'Environnement", Doktora tezi, 1976.

Makaleler:

- CANGI Arif Ali, "Yaşamın Savunulmasında Düşünce Ve İletişim Özgürlüğü", in Türkiye'de İfade Özgürlüğü, *bsgst Yayınları*, İstanbul, 2009, ss.502-527.
- CANS Chantal, "Plaidoyer pour un droit de l'environnement moins anthropocentriste, Réflexions insolentes sur la place croissante des préoccupations sanitaires dans le droit de l'environnement", *Droit de l'environnement*, n°80, Temmuz-Ağustos 2000, ss.10-12.

- DUymAZ Erkan, "Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin Çevrenin Korunmasına Katkısı", *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Ekim 2012, sayı 47, ss.121-160.
- GÜNEŞ Ahmet M., "Aarhus Sözleşmesi Üzerine Bir İnceleme", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. XIV, 2010/1, ss.299-331.
- GÜRSELER Güneş, "İnsan Hakları, Çevre, Anayasa" *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, sayı 75, 2008, ss.199-208.
- JÉGOUZO Yves, "Principe Et Idéologie De La Participation" in *Pour Un Droit Commun De L'Environnement, Mélange en l'honneur de Michel Prieur*, Dalloz, Paris, 2007, ss.577-587.
- KISS Alexandre, "Peut On Définir Le Droit À L'Environnement", *Revue Juridique De L'Environnement*, 1976/1, ss.15-18.
- KISS Alexandre, "L'Irreversibilité Et Le Droit Des Générations Futures", *Revue Juridique De L'Environnement*, 1998/5, ss. 49-57.
- MARGUÉNAUD Jean-Pierre, "Les Droits Fondamentaux Liés À L'Environnement" in *L'Efficacité Du Droit De L'Environnement*, sous la direction de Olivera Boskovic, Dalloz, Paris, 2010, ss.83-91.
- MICHELOT Agnès, "La Construction Du Principe De Participation: Réflexions Autour De La Convention D'Aarhus Sur L'Accès À L'Information, La Participation Du Public Au Processus Décisionnel Et L'Accès À La Justice En Matière D'Environnement", in *La Démocratie Environnementale Participation Du Public Aux Décisions Et Politiques Environnementales*, Editions Universitaires De Dijon, Dijon, 2009, ss. 11-30.
- ÖZER Atilla, "Çevre Hakkı ve 1982 Anayasası", *Ankara Barosu Dergisi*, 1998/1, ss.75-83.
- PISSALOUX Jean-Luc, "La Démocratie Participative Dans Le Domaine Environnementale", *Revue française d'administration publique*, 2011/1-2 (n° 137-138), ss. 123-137.
- PRIEUR Michel, "Les Nouveaux Droits", *AJDA*, 2005, ss.1157-1163.
- SCHRECK Sarah, "The Role Of Nongovernmental Organisations In International Environmental Law", *Gonz. J. Int'l L.*, n° 10, 2006-2007, ss.252-268.
- SİPAHİ Esra Banu, "Küresel Çevre Sorunlarına Kolektif Çözüm Arayışları Ve Yönetişim", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24/2010, ss.331-344.
- SOULAS Anne, "Genèse Et Évolution Du Droit À L'Information", in *La Démocratie Environnementale Participation Du Public Aux Décisions Et Politiques Environnementales*, Editions Universitaires De Dijon, Dijon, 2009, ss.31-46.

ŞENGÜL Mihriban, "Neoliberal Bir İnsan Hakkı Olarak Çevre Hakkı", in *Disiplinlerarası Yaklaşım ile İnsan Hakları*, Beta Yayınları, İstanbul, 2010, ss.363-384.

TAKOUKAM Talla, "Les Individus Et Le Droit De L'Environnement", in *Pour Un Droit Commun De L'Environnement*, Mélange en l'honneur de Michel Prieur, Dalloz, Paris, 2007, ss.671-701.

TEKELİ İlhan, Kültür Politikaları ve İnsan Hakları Bağlamında Doğal ve Tarihi Çevreyi Korumak, *Tarih Vakfı Yurt Yayınları*, İstanbul, 2009, ss.81-90.

TREBULLE François-Guy, "Du Droit De L'Homme À L'Environnement Sain", *Environnement*, n°4, Nisan 2005, s.18-21.

TUNÇ Hasan & GÖVEN Yusuf, "Çevre Hakkı Ve 1982 Anayasası", *Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 1 Sayı: 1 Erzincan 1997 ss.103-127.

UNTERMAIER Jean, *Droit De L'Homme À L'Environnement Et Libertés Publiques*, *Revue Juridique De L'Environnement*, 1978/4, ss.329-367.